

המשבר באש"ף והיום שאחריו

אברהם סלע

התנועה הלאומית הפלסטינית בהנהגת אש"ף שרויה במשבר ואולי אף מגיעה לסוף דרכה. היא כשלה בהשגת מטרותיה – סיום הכיבוש הישראלי בשטחים והקמת מדינה פלסטינית בגבולות 1967. הנהגתה מושחתת וחסרה את אמון הציבור, ומאז 2007 היא איבדה את השליטה על רצועת עזה ליריבתה המרה חמאס. לנוכח משבר זה נשאלת השאלה מה מונע בעד תנועת חמאס, שמאז הקמתה העמידה עצמה כחלופה רעיונית וארגונית לאש"ף, לממש את יעדה במאבק על מנהיגות התנועה הלאומית הפלסטינית

נובמבר 2019

ה שנים אחדות אנשי אקדמיה פלסטינים ומשקיפים זרים נותנים ביטוי פומבי לטענה כי התנועה הלאומית הפלסטינית, המיוצגת על ידי אש"ף (ארגון השחרור הפלסטיני), מצויה במשבר קיומי. בקיץ 2017 פרסמו חוסיין אע'א ואחמד אל-ח'אלדי, ששימשו כיועצים פוליטיים של מנהיגי אש"ף וליוו מקרוב את תהליך אוסלו, מאמר ב-*New Yorker* שבו טענו כי התנועה הלאומית הפלסטינית מגיעה לסוף דרכה. למאמר זה קדמו בשנים האחרונות פרסומים של חוקרים פלסטינים ואחרים, ובהם גם כותב שורות אלו, שקבעו כי אש"ף נתון במשבר ועומד על סף ניוון. הטענה הזאת עולה לנוכח הקיפאון המדיני הממושך וכישלון המאמץ להקמת מדינה פלסטינית עצמאית בהסכמה עם ישראל, ולאור הפילוג המדיני והטריטוריאלי בין אש"ף והרשות הפלסטינית בגדה המערבית ובין חמאס ברצועת עזה.

תנועות לאומיות מעוצבות על ידי כמה גורמים עיקריים: אידאולוגיה, מנהיגות, משאבים חומריים ומדיניים, והיכולת להשיג ציות והיענות מצד קהל היעד שלהן. בכל התחומים האלה התנועה הלאומית הפלסטינית, בהנהגתו של אש"ף, דורכת במקום או נמצאת בנסיגה. חוקרים תולים את מצבו זה של אש"ף בסיבות שונות: הקיפאון בתהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים; אופיים הכאוטי והמושחת של מנגנוני הרשות הפלסטינית; היחלשותה הארגונית והרעיונית של תנועת פתח והתרחקותה מאתוס המאבק המזוין; היחלשות מעמדו הייצוגי של אש"ף; הפיצול בין הרשות ובין ארגוני האופוזיציה

האסלאמית השולטים ברצועת עזה, וקיומן המתמשך של שתי ישויות פלסטיניות בעלות מאפיינים מדיניים וטריטוריאליים שונים; ודחיקת הנושא הפלסטיני לשולי סדר היום של המדינות הערביות בעקבות ה"אביב הערבי".

אולם הטענה בדבר המשבר הפוקד את התנועה הלאומית הפלסטינית מתבססת בעיקר על בחינת מצבם של אש"ף ושל תנועת פתח, השולטת באש"ף וברשות הפלסטינית - שני המוסדות הלאומיים הפלסטיניים המקיימים ביניהם קשר סימביוטי (מחמוד עבאס, כמו ערפאת לפניו, הוא ראש אש"ף, ראש פתח וראש הרשות הפלסטינית בעת ובעונה אחת). אמנם מבחינה היסטורית הזיהוי בין התנועה הלאומית הפלסטינית למוסדות וארגונים אלו ברור מאליו. אבל דומה שלא ניתנה עד כה תשומת הלב הראויה למשמעות צמיחתן והתבססותן של תנועות ההתנגדות האסלאמיות, ובראשן חמאס והג'יהאד האסלאמי, בכל הנוגע למקומן בתנועה הלאומית הפלסטינית. עצם קיומן הנפרד מאש"ף ופעילותן הצבאית נגד ישראל, בסתירה למדיניות המשא ומתן, קורא תיגר על מעמדו הבלעדי של אש"ף, אשר זה יותר מארבעה עשורים נושא בתואר "הנציג הלגיטימי היחיד של העם הפלסטיני" ומספק את המסגרת הלאומית הפלסטינית היחידה. לאור כל זאת עולה השאלה מה מונע בעד תנועות ההתנגדות האסלאמיות, המסמנות התחדשות רעיונית וחברתית של התנועה הלאומית, לתפוס את מקומן בהנהגתה, לאחר שהנהגת אש"ף מיצתה את תפקידה מבלי להשיג את יעדיה המוצהרים.

במאמר אני טוען ששורשי המשבר שהתנועה הלאומית הפלסטינית נתונה בו בשנים האחרונות נעוצים בתמורות מבניות - חברתיות, רעיוניות ופוליטיות - במישור הפלסטיני והאזורי כאחד, הנמשכות לפחות מאז שנות השמונים המוקדמות. בד בבד, אבחן את הרקע לצמיחתן ולהתבססותן של תנועות ההתנגדות האסלאמיות-פלסטיניות, ובראשן חמאס והג'יהאד האסלאמי, שמעבר לחזון האסלאמי שואפות לדחוק את רגלי פתח מן הזירה הפוליטית ולהנהיג את התנועה הלאומית הפלסטינית ברוח עקרונות ההתנגדות לקיום ישראל ומאבק מזוין ללא פשרות עד לשחרור פלסטין. הפיצול בין אש"ף ופתח לחמאס, במיוחד מאז תפסה חמאס את השלטון ברצועת עזה בכוח ב-2007, הוא ללא ספק הביטוי הבולט ביותר למשבר הנוכחי בתנועה הלאומית הפלסטינית, שהוא המשבר החמור ביותר שפקד אותה מאז קמה באמצע שנות השישים. אולם התבססותה של חמאס ברצועת עזה ופיתוח יכולותיה הצבאיות מייצגים לא רק התרסה כלפי הרשות הפלסטינית, אש"ף ופתח, אלא גם מגמה של חידוש פני התנועה הלאומית הפלסטינית על יסוד דבקות דתית באתוס הלחימה הבלתי מתפשרת בישראל.

עלייתם של פתח ואש"ף

אש"ף הוקם בשנת 1964 ביוזמה משותפת של מצרים ונציגים הרשמי של ערביי פלסטין בליגה הערבית, אחמד אל-שוקיירי. הוא נועד לתת ביטוי מדיני לקיומה של "ישות פלסטינית" לאומית שחדלה להתקיים למעשה לאחר 1948. מטרתו העיקרית של הארגון הייתה להביא לשינוי במעמדה של הבעיה הפלסטינית, שהסתכמה אז בסוגיית הפליטים התובעים לשוב לבתייהם במולדתם, ולהפוך אותה לתביעה לשחרור לאומי פלסטיני ברוח הדה-קולוניזציה של אותן השנים.

הקמת אש"ף ייצגה במידה רבה את המאמצים שעשה נשיא מצרים דאז, גמאל עבד א-נאצר, לבלום את תביעותיהם של משטרים ערביים מהפכניים כמו אלה של סוריה ועיראק, שתבעו כי ינהיג מלחמה כל-ערבית נגד ישראל; כך היה יכול להפגין מחויבות מצרית למאבק אך להעתיק את האחריות עליו לארגון החדש. מבחינת מצרים, הקמת אש"ף נועדה גם להציב חלופה מדינית מתונה לארגוני הגרילה שהקימו צעירים פלסטינים מיליטנטיים על פי הדגם שפעל באלג'יריה בשנות המאבק של חזית השחרור הלאומי (FLN). ארגונים אלו, ובראשם פתח, תנועת השחרור הלאומי הפלסטיני, קראו מאז סוף שנות החמישים למאבק עממי מזוין של הפלסטינים עצמם, בלא להמתין לפעולה מצד מדינות ערב. גישה זו של פתח, שזכתה לתמיכה ולסיוע מצד משטר הבעת' שקם בסוריה ב-1963, ייצגה מהפכה רעיונית ופרגמטית כאחת: במקום לראות באחדות הערבית הנכספת תנאי לשחרור פלסטין - כפי שגרסה התפיסה הנאצרית, ששלטה במחשבה האסטרטגית הערבית - הטיף פתח לצאת לאלתר למאבק מזוין לשחרור פלסטין וטען כי הדבר יסלול את הדרך להשתתפות פעילה של מדינות ערב במאבק נגד ישראל ולהגשמת האחדות הערבית.

מנקודת המבט של פתח וקבוצות אחרות שיצאו לפעולות גרילה בשטח ישראל מאמצע שנות השישים, אש"ף ייצג גישה מדינית עקרה. לפיכך כפרו במעמדו כנציג המדיני של הפלסטינים. מלחמת 1967, שפרצה במידה רבה עקב פעילותם של ארגוני הגרילה הפלסטיניים, הייתה בבחינת ניצחון לגישת המאבק המזוין של פתח, שביקש לכפות על המדינות הערביות מלחמה נגד ישראל למרות רצונן. יתר על כן, באווירת משבר התבוסה ששררה במדינות ערב לאחר מלחמת 1967 העניק כישלון הצבאות הסדירים הערביים אישור לכאורה לתקפות האסטרטגיה של מאבק עממי מזוין.

בנסיבות אלו זכו ארגוני הגרילה עד מהרה במעמד בכורה בזירה הפוליטית הפלסטינית ולאחריה עממית נרחבת בארצות ערב. כל אלה השתקפו בחילופי המשמרות שהתרחשו באש"ף בשנים 1967-1969, כאשר המנהיגות הוותיקה בראשות שוקיירי, שזוהתה עם המאבק המדיני ועם התבוסה הערבית במלחמה, הוחלפה בזו החדשה בראשות מנהיג פתח יאסר ערפאת, שהתמקדה במאבק מזוין. אף כי גם במתכונתו החדשה של אש"ף נשמר ייצוגן של הקהילות הפלסטיניות השונות במולדת ובפזורה, על ארגונייהן השונים, מכאן ואילך הפך הארגון למסגרת גג לאומית בהנהגת הארגונים הלוחמים, ובראשם פתח, שאנשיו מילאו מאז ועד היום את תפקידי המפתח בארגון.

מסוף שנות השישים ואילך ידע המאבק הפלסטיני נגד ישראל עליות ומורדות ומשברים לא מעטים, ובראשם גירושם של ארגוני הגרילה מירדן בכוח צבאי בשנים 1970-1971. עם זאת, הנהגת אש"ף בראשותו של ערפאת גילתה גמישות מחשבתית ויכולת הסתגלות למציאות המשתנה, במיוחד לאחר מלחמת יום הכיפורים. מנהיגי פתח וארגונים פלסטיניים אחרים פעלו בהצלחה להתאים את סוגי לוחמת הגרילה (חדירות לישראל דרך הגבולות והים, הפעלת חוליות מגויסים בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה נגד צה"ל ואזרחים ישראלים, התקפות נגד יעדים ישראלים בחו"ל) לתנאים המשתנים בסביבה הגאופוליטית, האזורית והבינלאומית שפעלו בה. במקביל למאבק המזוין נגד ישראל התמיד אש"ף, בהנהגת ערפאת, בהתנגדותו לכל הסדר מדיני ערבי-ישראלי שיבוא על חשבון הזכויות הלאומיות של העם הפלסטיני. הצורך לעמוד על המשמר בעניין זה ניזון מהעובדה שמצרים וירדן קיבלו כמעט מיד את החלטת מועצת הביטחון 242 מ-22 בנובמבר 1967 (סוריה הצטרפה אליהן ב-1971),

שקראה לנסיגת ישראל משטחים שכבשה במלחמה ולהכרה בזכותן של כל מדינות האזור "לחיות בשלום בתוך גבולות בטוחים ומוכרים". מנקודת מבט ערבית, לקבלת החלטה זו הייתה משמעות מרחיקת לכת: הסכמה למעשה לעצם קיומה של מדינת ישראל בגבולות 5 ביוני 1967. אלא שהחלטה זו לא הזכירה כלל את הפלסטינים, מלבד אזכור הצורך לפתור את בעיית "הפלסטיים", מבלי לציין את זהותם של הפליטים האלה. היעדר אזכורם של הפלסטינים כצד בהחלטה זו, שהייתה לאבן הפינה בכל המאמצים הבינלאומיים שנעשו מאז ליישוב הסכסוך הישראלי-ערבי, היה הגורם העיקרי להתנגדותו של אש"ף להחלטה בשני העשורים הבאים.

מנקודת הראות של ישראל, המאבק הפלסטיני המתמשך והאליים נגדה היה מוגבל בהשלכותיו אף שגבה ממנה מחיר ועלה לה באובדן חיי אדם, נזק לרכוש ופגיעה בתחושת הביטחון של אזרחי המדינה. לעומת זאת, אש"ף כארגון גג צבר הישגים מרשימים בכל הקשור לבניית האומה הפלסטינית ולגיבושה, וזו הייתה למעשה המטרה הראשונה במעלה של המאבק המזוין. בניית האומה הייתה חיונית במיוחד לנוכח הפיזור הגאוגרפי והתנאים החברתיים הירודים שבהם נמצאו הפלסטינים הפליטים בארצות הערביות. בהקשר זה מילא פתח תקפיד מכריע על יסוד תורתו של פרנץ פאנון, שלפיה המאבק המזוין הוא דרך לגאולת האדם והחברה ולא רק לסילוק השלטון הקולוניאלי. בכך רשם הארגון הישג היסטורי מרשים.

התנאים הגאופוליטיים שאפפו את הפלסטינים מאז 1948 לא הקלו על מאמצי הארגון הלאומי שלהם. בשל פיזורם של הפלסטינים בין ארצות ערב ובשל הניכור כלפיהם, ואף העוינות והדיכוי, מצד הממשלות הערביות, משימת ארגונם הפוליטי נראתה חסרת סיכוי כמעט. כאשר נכבשו שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה על ידי ישראל הקשה הדבר עוד יותר על משימה זו. אולם למרות הקשיים הללו הצליחה הנהגת פתח לבסס בהדרגה את מעמדו של אש"ף כמסגרת הלאומית הפלסטינית הבלעדית, תחילה בקרב אוכלוסיות הפליטים הפלסטיניות בירדן, בסוריה ובלבנון ולאחר מכן גם בקרב אוכלוסיות הגדה המערבית ורצועת עזה. מאז אמצע שנות השבעים קיבל מעמד זה הכרה גדלה והולכת גם בקרב אזרחי ישראל הערבים.

הצלחתו של אש"ף להתנחל בלבבות הפלסטינים הסתייעה רבות בתמיכה החומרית, הדיפלומטית וההצהרתית מצד משטרים וארגונים פוליטיים בארצות הערביות, שבכך ביקשו לרכוש לעצמם לגיטימציה פוליטית הן מבית והן מצד מדינות ערביות אחרות באזור. הדבר היה חשוב במיוחד לאור המפלה הצורבת במלחמת 1967 והלגיטימציה הרופפת מבית שאפינה את המשטרים הערביים.

ההישג של אש"ף בהנהגת ערפאת - בנייתם של תודעה ומוסדות לאומיים תוך כדי פעולות גרילה, דיפלומטיה ציבורית ובינלאומית ושימוש נמרץ בתקשורת - נבע לא רק מהפעילות הפלסטינית האלימה עצמה אלא גם ממדיניות התגובה הצבאית של ישראל, שכוונה לעיתים קרובות נגד המדינות שבהן התבססו ארגוני הגרילה הפלסטיניים. מדיניות התגובה של ישראל סייעה להגביר את נוכחותן של פעולות הגרילה הפלסטיניות בתודעה הבינלאומית, שאחרת הייתה נותרת מוגבלת למדי. בכך הדגימה התגובה הישראלית להתנגדות הפלסטינית האלימה עיקרון מרכזי בתורת מלחמת הגרילה, הקובע כי יש לגרור את האויב לתגובות צבאיות, שיביאו בתורן להתרחבות מעגל התמיכה הציבורית והפוליטית

באלימות ולהחלשת היריב. כך, חרף המכות שספגו ארגוני הגרילה הפלסטיניים הן מידי ישראל והן ממדינות ערביות, הם הצליחו לעורר מודעות בינלאומית לבעייתם, במידה רבה הודות לתמיכה העממית שזכו לה בעולם הערבי והמוסלמי. כל פגיעה כואבת שהנחילו לישראל התקבלה שם בתחושת גאווה ונתפסה כנחמה פורתא לנוכח אוזלת היד והחולשה שהפגינו המשטרים הערביים, חרף הרטוריקה המיליטנטית שלהם ביחס לישראל.

זרעי המפנה המדיני

הישגי הערבים במלחמת יום הכיפורים, ובראשם ההשפעה חסרת התקדים של כוח הנפט שלהן, שהפך לנשק מדיני המופנה כלפי מעצמות המערב ובראשן ארצות הברית, חוללו מפנה חד בגישתן לסכסוך עם ישראל. המפנה הזה התבטא בעיקר ברצון למנוף את הישגי המלחמה לכדי מהלכים דיפלומטיים בתיווך ארצות הברית כדי להסיג את ישראל מהשטחים שכבשה ב-1967. ועידת הפסגה באלג'יר בנובמבר 1973 העניקה לגיטימציה כל-ערבית לגישה זו, שאותה הוביל סאדאת. בד בבד היא גם הדגישה את מעמדו של אש"ף כנציגו החוקי של העם הפלסטיני, על חשבונה של ירדן. תוצאות המלחמה חוללו עלייה דרמטית בממדי הסיוע הערבי, החומרי והמדיני לאש"ף. הגידול בביקוש לנפט עוד קודם למלחמה והאמרת מחירו בשוק הבינלאומי לאחריה אפשרו למדינות הערביות לגייס לצידן את המדינות המתפתחות ולהביאן לתמוך באש"ף מתוך המוסדות הבינלאומיים, ובראשם העצרת הכללית של האו"ם. התמיכה המדינית והתעמולתית הנמרצת מצד המדינות הערביות והמוסלמיות ומצד מרבית המדינות המתפתחות הביאה לנסיקה במעמדו הבינלאומי של אש"ף והעמיקה את הבידוד הבינלאומי של ישראל. באמצע שנות השבעים עלה מספר המדינות שהכירו באש"ף על אלה שקיימו יחסים דיפלומטיים עם ישראל.

במאמץ להשתלב בתהליך המדיני הישראלי-ערבי אימץ אש"ף ביוני 1974 גישה חדשה ולפיה שחרור פלסטין ייעשה בשלבים, על פי הגישה שהטיף לה נשיא תוניסיה חביב בורגיבה, שתמציתה "קח ודרוש עוד". בהתאם לכך עשו אש"ף ומדינות ערב להרחבת ההכרה הבינלאומית במעמדו כנציג הבלעדי בקביעת עתיד השטחים הפלסטיניים שנכבשו ב-1967. גישה זו הובילה את אש"ף בשנים הבאות ליזום ולקיים מפגשים ודיאלוג פוליטי עם אישי שמאל ציוניים, במסגרת מאמציו להרחיב את ההכרה בו גם בישראל עצמה.

בוועידת הפסגה שהתקיימה ברבאט ב-1974 זכה אש"ף להכרה מצד מנהיגי מדינות ערב כנציג הלגיטימי ואף הבלעדי של העם הפלסטיני, ובהמשך זכה גם בהכרה מצד מוסדות וארגונים בינלאומיים, ובכללם האו"ם, במאבקו על זכויותיו הלאומיות. באותה שנה קיבל אש"ף מעמד של משקיף באו"ם, ובשנה שלאחר מכן זכה במעמד של מדינה חברה בליגה הערבית. התמיכה הבינלאומית הנרחבת בשאיפתו של אש"ף להגדרה עצמית ולמדינה עצמאית משלו הביאה לגילויי הכרה בו ובשאיפותיו גם מצד מדינות מערב-אירופיות ידידותיות לישראל. מכאן ואילך הפכה הסוגיה הפלסטינית לחלק בלתי נפרד מהפוליטיקה הבינלאומית במזרח התיכון, ועל ישראל הופעל לחץ הולך וגובר להכיר בזכויות הלגיטימיות של העם הפלסטיני, המיוצג על ידי אש"ף.

עם זאת, לאורך כל שנות השבעים אש"ף המשיך לראות במאבק המזוין אסטרטגיה עיקרית בסכסוך וערובה לשמירת שלמותו הארגונית. רק לאחר שישראל כפתה על מפקדות וכוחות אש"ף/פתח לצאת מביירות באוגוסט 1982, ומשאיבד את המאחז שקנה לו בלבנון, לא נותרה לו ברירה אלא לאמץ את הגישה המדינית כאסטרטגיה המעשית היחידה שלו, גם אם עברו עוד שנים אחדות עד שזו הפכה לעמדה רשמית, מתוך היענות לציפיות שביטאה האינתיפאדה של אוכלוסיית הגדה המערבית ועזה ולדיפלומטיה האמריקנית.

גישה זו הושפעה מהעובדה שלמרות ההסכמה הרחבה בין המדינות הערביות באשר למרכזיותה של "בעיית פלסטיין", אחדות מהן לא היססו לפעול בכוח נגד אש"ף או חלק מארגוני הגרילה החברים בו כשהאינטרסים שלהן חייבו זאת. כך הן דחפו בסופו של דבר את הארגון לזניחת המאבק המזוין לטובת הגישה המדינית. הפער הזה, בין עמדה אידאולוגית התומכת ללא סייג במאבק הפלסטיני ובין עמדה מדינית מעשית ביחס לפלסטינים, היה ועודנו מאפיין יסוד של העולם הערבי בסוגיה זו. מאז מלחמת יום הכיפורים הוא משתקף ביתר שאת בשניות המאפיינת את יחסן של רבות מהמדינות הערביות כלפי הפלסטינים: הן מצהירות על תמיכה בזכויות הפלסטינים להגדרה עצמית ולמדינה משלהם, ובה בעת מקיימות עם ישראל יחסים של דו-קיום ואף הסדרים מדיניים.

תפקיד מפתח בדינמיקה הזאת היה לדפוס התגובה הצבאית הישראלית על פעולות גרילה נגדה שיצאו משטח המדינות השכנות. דפוס תגובה זה אמנם סייע להעלות את המודעות הבינלאומית למאבק הפלסטיני ולפתח את התודעה הלאומית הפלסטינית, אך הוא גם אילץ את מדינות החסות הערביות להגביל או לדכא כליל את הנוכחות הצבאית הפלסטינית בארצן. כך למשל גירש הצבא הירדני בכוח את הארגונים הפלסטיניים בשנים 1970-1971, והם נאלצו אז להעביר את מרכז הכובד של פעילותם ללבנון.

אולם בניגוד למקרה הירדני, פעולות הגמול של ישראל נגד לבנון משלהי שנות השישים ואילך לא הצליחו לאלץ את השלטונות בלבנון לאכוף את מרותם על הארגונים הפלסטיניים. יתרה מזו, הן הביאו לקריסת מוסדות המדינה ולהידרדרותה של לבנון למלחמת אזרחים ממושכת ועקובה מדם (1975-1990), ואש"ף על ארגוניו הצבאיים נשאב לתוכה בעל כורחו. רק ב-1982, במלחמת לבנון, הצליחה ישראל לכפות על אש"ף לפנות את מפקדותיו ואת כוחותיו ממרבית שטחה של לבנון - מהלך שזכה לתמיכת ממשלת לבנון ומדינות ערביות אחרות ובהן סעודיה וסוריה, שנענו למאמצי התיווך של ארצות הברית. הגירוש של אש"ף מביירות באוגוסט 1982 (ומטריפולי בנובמבר 1983, הפעם בידי סוריה) היה המשבר החמור ביותר בתולדותיו: הוא איבד אז את המאחז הטריטוריאלי האוטונומי למחצה שקיים בלבנון ואת האפשרות של פעולות גרילה נגד ישראל.

גירוש אש"ף מלבנון ייצג הסכמה מכללא בין ישראל למדינות הערביות בדבר הצורך לדכא את השחקן הפלסטיני, שצבר כוח צבאי רב וסיכן את הסדר הפוליטי בלבנון ואת יציבות האזור. שיתוף הפעולה מהצד הערבי שיקף את המיאוס כלפי אש"ף - הן מצד משטרים שמרניים בהנהגת סעודיה והן מצד סוריה - בשל התערבותו הצבאית בענייניה הפנימיים של לבנון ובשל הסיורב המתמשך של פתח לקבל את מרותה המדינית.

המשטרים השמרניים, בתמיכת מצרים, ביקשו זה מכבר להביא את אש"ף לוותר על האופציה הצבאית, לאמץ את האופציה המדינית-דיפלומטית ולהסתפק במדינה פלסטינית בגבולות 1967. גישה זו קיבלה ביטוי ברור ימים אחדים לאחר יציאת אש"ף מביירות, בוועידת הפסגה הערבית בפס שהתכנסה בשבוע הראשון של ספטמבר 1982. הוועידה אימצה את תוכנית השלום הסעודית, הראשונה בתולדות הסכסוך הישראלי-ערבי, שבמרכזה עמדה התביעה כי ישראל תיסוג לקווי 1967 על יסוד החלטת מועצת הביטחון 242 מ-22 בנובמבר 1967 וכי תוקם מדינה פלסטינית עצמאית שבירתה ירושלים. למעשה ניתנה בכך לראשונה הכרה כל-ערבית רשמית בגבולות 1967.

תכנית השלום הערבית שאבה עידוד מהצהרת הנשיא רייגן בדבר הצורך ליישב את הסכסוך הישראלי-ערבי בכלל ואת זה שבין ישראל לפלסטינים בפרט. רייגן קרא לממש את תוכנית האוטונומיה שעליה הסכימו ישראל ומצרים בהסכם השלום ב-1979 על יסוד משא ומתן של ישראל עם נציגות ירדנית-פלסטינית משותפת, שבה תהיה לירדן עמדת הבכורה. מהלכים אלו, שבאו לאחר הגירוש מלבנון, המחישו להנהגת אש"ף כי תפיסת המאבק המזוין נקלעה למבוי סתום והבהירו כי על אש"ף לאמץ את הדרך המדינית ולמצות עד תום את התחזקות התודעה הבינלאומית בדבר הצורך לפתור את הבעיה הפלסטינית בדרכים דיפלומטיות.

התוצאה הייתה דיאלוג ממושך ורצוף קשיים בין ירדן והפלסטינים, שהביא לבסוף, בפברואר 1985, להסכם עמאן: ירדן ואש"ף ישתפו פעולה במישור המדיני במטרה להביא ליישוב הבעיה הפלסטינית במסגרת ועידת שלום בינלאומית. ההסכם עמד על העיקרון "אדמה תמורת שלום" והקמתה של קונפדרציה בין ירדן ופלסטיין כשתי שותפות שוות, אך הותיר בעיני מחלוקות בדבר מעמדו של אש"ף כנציג הבלעדי של העם הפלסטיני, ובמיוחד בדבר מעמדו בוועידה הבינלאומית. אש"ף גם סירב לקבל את החלטת מועצת הביטחון 242 כבסיס למשא ומתן ולהעניק לירדן את הבכורה במסגרת הקונפדרציה העתידה לקום. שנה לאחר חתימת ההסכם הוא בוטל בידי המלך חוסיין. הדבר הדגיש את הפערים העקרוניים בין שני הצדדים, שבחלקם נבעו מחילוקי דעות קשים בתוך פתח ובינו ובין ארגוני השמאל הרדיקליים באש"ף.

הנה כי כן, אף שכבר ב-1976 מטרתה האסטרטגית של הנהגת אש"ף/פתח הייתה להקים מדינה פלסטינית עצמאית בשטחי הגדה המערבית, רצועת עזה ומזרח ירושלים, ועל אף תמיכתן הרשמית של כל מדינות ערב ביעד זה, אש"ף לא היה מוכן עדיין לוותר כליל על עיקרון המאבק המזוין, לקבל את החלטה 242 ולהכיר בישראל כתנאי לשילובו במשא ומתן בינלאומי לשלום. את השינוי בעמדותיו חוללה שורה של אירועים, שראשיתה באנתיפאדה שפרצה בשטחים הפלסטיניים בדצמבר 1987 והמשכה במלחמת המפרץ ב-1991. בדיעבד, התברר כי אלה היו אירועי מפתח בדרכו של אש"ף לחתימת הסכם אוסלו בספטמבר 1993.

הדרך להסכמי אוסלו

פנייתו של אש"ף לדרך המדינית ואימוצה כאסטרטגיה התרחשה אפוא לא רק בשל האילוצים וההזדמנויות שחוללו הגירוש מלבנון וכישלון הדיאלוג הירדני-פלסטיני; הגורם העיקרי לכך היה האנתיפאדה, התקוממות עממית ספונטנית של אוכלוסיית הגדה המערבית ורצועת עזה שהדגישה את האוטונומיה של הכוחות המקומיים.

האנתיפאדה הייתה שיאו של תהליך שבו מרכז הכובד של התנועה הלאומית הפלסטינית הועתק ממדינות העימות הערביות אל השטחים הכבושים בידי ישראל, יעדו הטריטוריאלי המוצהר של אש"ף. לנוכח חולשתו הצבאית והמדינית של אש"ף בזירה הערבית ובזירת הסכסוך עם ישראל לאחר הגירוש מלבנון, האנתיפאדה שיקפה גם את המאמץ להמיר את המאבק המזוין חסר התוחלת במרי אזרחי, מחאות והפגנות של התושבים הפלסטיניים, ולעשותם לאמצעי העיקרי במאבק הלאומי הפלסטיני לשחרור השטחים משליטת ישראל.

דווקא משום שלהנהגת אש"ף לא היה חלק ביוזמת ההתקוממות העממית, היא אילצה את ערפאת להדק את שליטתו של אש"ף בשטחים ולנצלה כדי לצאת מהמשבר שהיה נתון בו מאז הגירוש מלבנון. הודות לתשתית הארגונית שהקימו פתח וארגונים נוספים בשטחים במרוצת השנים, בתוך זמן קצר הצליח אש"ף להשיג שליטה על ההנהגה הלאומית החילונית של ההתקוממות ולהנהיג את מהלכיה ממקום מושבו בתוניס. יתר על כן, האהדה העצומה שרחשה הזירה הערבית והבינלאומית לאנתיפאדה בתחילת דרכה אפשרה לאש"ף לשוב למרכז הבמה הפוליטית האזורית כסמכות הפלסטינית הבלעדית שעל פיה יישק דבר. ואכן, כך נידון לכישלון המאמץ הדיפלומטי של ארצות הברית לקדם את תוכנית האוטונומיה משנת 1979, בשיתוף עם מנהיגי השטחים: המנהיגים הפלסטיניים התנגדו לעקיפת סמכותו של אש"ף, ואילו ישראל התנגדה חד-משמעית לנהל מגעים עם נציגי אש"ף.

בצד התרוממות הרוח שעוררה האנתיפאדה בעולם הערבי בכלל ובציבור הפלסטיני בפרט, היא הביאה גם להופעתו של שחקן חדש בזירה הפלסטינית הפנימית: תנועת ההתנגדות האסלאמית, חמאס, שצמחה מתוך שורות האחים המוסלמים ברצועה. מראשית דרכה קראה חמאס תיגר על אש"ף והציגה עצמה כחלופה אסלאמית לאומית בזכות דבקותה בעקרונות היסוד של התנועה הלאומית הפלסטינית, דהיינו שחרור פלסטין כולה במאבק מזוין (שהוגדר כג'יהאד), שהוא הדרך היחידה להשגת היעד. בפעילותה החברתית הענפה של חמאס ובשילוב שעשתה בין הטפה דתית ומאבק לשחרור לאומי היה חידוש רעיוני וארגוני כאחד. העובדה שצמחה "מבפנים" העניק לה יתרון מובהק על פני הקבוצות האחרות, שמקורות צמיחתן וכוחן היו במדינות הערביות השכנות.

ההישג הגדול ביותר שהאנתיפאדה העניקה לאש"ף היה ללא ספק ויתורה הסופי של ירדן על הגדה המערבית. בסוף יולי 1988 הודיע המלך חוסיין רשמית על ניתוק הקשר המנהלי והחוקתי בין ירדן לגדה המערבית, והודעתו סללה את הדרך להכרזת המדינה הפלסטינית בנובמבר של אותה שנה. ההכרזה התבססה על החלטת האו"ם מנובמבר 1947 בדבר חלוקת הארץ בין שתי מדינות, יהודית וערבית. זמן קצר לאחר הכרזת העצמאות בנובמבר 1988 ניאות ערפאת, בצעד היסטורי חסר תקדים, לקבל את תנאיה של ארצות הברית לפתיחת דיאלוג אמריקני-פלסטיני - קבלת החלטה 242, גינוי הטרור והכרה בזכות קיומה של מדינת ישראל.

אף שהדיאלוג האמריקני-פלסטיני היה עקר וקצר ימים, הוא שיקף מציאות מדינית שישראל וארצות הברית לא יכלו להתעלם ממנה לאורך זמן. אוכלוסיית השטחים הצליחה להתמיד באנטיפאדה במשך שנים חרף מאמצי הדיכוי מצד ישראל; חמאס התבססה כתנועה אסלאמית-לאומית ונטל בהדרגה את הבכורה בלחימה נגד ישראל, גם מעבר לגבולות הקו הירוק. כל אלה היו עתידים למצב את אש"ף ככתובת היחידה שישראל, ארצות הברית ומדינות ערב יוכלו לפנות אליה, אם לצורך יישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני אם לשם בלימת כוחה העולה של חמאס. מגמה זו באה לידי ביטוי עם חידוש מאמצי השלום באזור, באוקטובר 1991, כאשר ביוזמת ארצות הברית התכנסה ועידת השלום הבינלאומית במדריד. יוזמתה זו נגזרה מהתחייבויותיה כלפי מדינות ערב, ובראשן סעודיה, שהשתתפו זמן קצר קודם לכן בקואליציה הבינלאומית נגד עיראק. כך, אף שלאחר פלישת עיראק לכוויית ובזמן מלחמת המפרץ שקטה הדיפלומטיה, שבה ונסללה כעת הדרך להשתתפות פלסטינית במשא ומתן על עתיד השטחים, גם אם ללא נוכחות רשמית של אש"ף.

עם כינוסה של ועידת מדריד בהנהגת ארצות הברית וברית המועצות לשם חידוש המשא ומתן לשלום בין ישראל ושכנותיה, מצא עצמו אש"ף במצוקה מדינית וחומרית חסרת תקדים. האנטיפאדה הידרדרה לסכסוכי דמים פנים-פלסטיניים וזוהרה הועם, יוקרתה של חמאס עלתה, ועימה התחזק האיום על מעמדו של אש"ף בקרב אוכלוסיית השטחים; אך יותר מכול, אש"ף נקלע למשבר קיומי, שכן בתגובה על הזדהותו של ערפאת עם סדאם חוסיין לאחר פלישת צבאו לכוויית גירשו כוויית וסעודיה מאות אלפי עובדים פלסטינים משטחן והפסיקו את תמיכתן הכספית באש"ף.

במהלך החודשים שקדמו לכינוס ועידת מדריד נאלץ ערפאת לקבל את תנאיה של ישראל, לוותר על השתתפות נציגים מטעמו, להשלים בלית ברירה עם השתתפותם של נציגי הגדה המערבית ועזה במשלחת הירדנית-פלסטינית המשותפת לוועידה, ולהסתפק בפיקוח צמוד ובהכוונה שוטפת של מהלכיהם. ועם זאת, קבלת תנאי ועידת מדריד טמנה בחובה סיכוי לאש"ף להיחלץ מהמשבר הכפול של האנטיפאדה ומלחמת המפרץ. בדיעבד התברר כי ההימור היה נכון: מפלגת העבודה בראשותו של יצחק רבין ניצחה בבחירות שנערכו ביוני 1992, ורבין היה מחויב אישית להגשמת אוטונומיה פלסטינית בתוך פרק זמן של 6-9 חודשים מתחילת כהונתה של הממשלה.

המלכוד של אוסלו

כברת הדרך שעשו ישראל ואש"ף עד לחתימתם על הסכם אוסלו בספטמבר 1993 נידונה בהרחבה בזיכרונות האישים המעורבים ובספרות המחקר. לפיכך אסתפק כאן בתובנות אחדות הנוגעות לנושא חיבור זה.

ראשית, הסכם אוסלו שיקף אצל שני הצדדים מצב של "מבוי סתום כואב אהדדי" (mutually hurting stalemate), כהגדרתו של חוקר הסכסוכים ויליאם זרטמן. אש"ף היה נתון במצוקה חומרית ומדינית קשה, ואילו ישראל התקשתה לשים קץ לאנטיפאדה ובעיקר כשלה במאמץ לבלום את הטרור של חמאס. בה בעת לא חלה התקדמות במשא ומתן עם נציגי השטחים, במידה רבה משום שאש"ף לא אפשר זאת. במצב זה נפתח ערוץ חשאי של דו-שיח בלתי-רשמי בין אקדמאים ישראלים ונציגי אש"ף בסיוע נורבגיה,

שהתפתח למשא ומתן בין נציגים רשמיים משני הצדדים ולהסכם שנחתם בספטמבר 1993. ישראל היא שהכתיבה את אופי ההסכם ותוכנו, בלא להתחייב על היעד האסטרטגי של התהליך מעבר לכינון ממשל עצמי פלסטיני בשטחים. כך, בחתימתו של ערפאת על הסכם אוסלו הוא אמנם התגבר על המשבר המתמשך של תנועתו מאז ראשית שנות השמונים ושיקם את מעמדו הלאומי והבינלאומי של אש"ף, אך גם טמן את זרעי המשבר שאליו נקלע במהלך יישומו של ההסכם, בעיקר מאז קריסת תהליך אוסלו בשנת 2000.

שנית, בחתימתו על הסכם נפרד עם ישראל, אש"ף מימש את עקרון "עצמאות ההחלטה הפלסטינית" שבו דגל מאז סוף שנות השישים. אולם בכך הוא גם העמיק את הניכור כלפיו מצד מדינות ערב ונתן בידן צידוק להניח לו להתמודד בעצמו עם מצוקותיו בתקופת תהליך אוסלו. ביטוי לכך היה חתימת הסכם השלום בין ירדן וישראל, שנה לאחר חתימת הסכם אוסלו, וגם נכונותן של מדינות ערביות אחדות לכונן יחסים דיפלומטיים עם ישראל בלי להתחייב לכינונה של מדינה פלסטינית או לסיום הכיבוש הישראלי בשטחי הגדה המערבית ועזה.

שלישית, הסכם אוסלו ניפץ למעשה את אחדותו של אש"ף, עיקרון שערפאת הגן עליו בכל כוחו מאז היה למנהיג הארגון. בעקבות החתימה על הסכמי אוסלו פרשו מהוועד הפועל של אש"ף ארגוני השמאל הרדיקליים - החזית העממית לשחרור פלסטין בהנהגתו של ג'ורג' חבש, והחזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין בהנהגת נאיף חואתמה - נוסף על אישים בולטים שמילאו תפקידי מפתח בארגון. גם אישים בהנהגת פתח עצמה ביקרו את ההסכם בחריפות וסירבו ליטול חלק במוסדות הרשות הפלסטינית כשזו הוקמה. מבין הארגונים הפלסטיניים הלוחמים, אש"ף לא ייצג עוד אלא את פתח וקבוצת פורשים קטנה מהחזית הדמוקרטית.

הפגיעה בשלמותו של אש"ף גררה סחף בלגיטימציה של אש"ף ופתח בקרב הציבור הפלסטיני. מאז שנות השבעים, הלגיטימציה של אש"ף כנציג החוקי והיחיד של העם הפלסטיני נבעה במידה מכרעת מהיותו מסגרת גג לאומית יחידה לארגוני גרילה, לקהילות פלסטיניות ולמסגרות חברתיות מאורגנות כגון אגודות מקצועיות. ההתעקשות על אחדותו של הארגון התבטאה לעיתים קרובות בפשרות מדיניות שפתח הפרגמטי נאלץ לעשות כדי למנוע את פרישתם של ארגוני השמאל הקיצוניים. לאורך שנות קיומו, הצורך באחדות היה שיקול מרכזי בעיצוב עמדות אש"ף ופתח באשר לאופי המאבק המזוין, בעיצוב היחסים עם מדינות ערב, ובעיקר בכל הנוגע לתהליך המדיני שהתפתח לאחר מלחמת יום הכיפורים בין ישראל ושכנותיה הערביות. החלטתו של ערפאת להקריב את אחדות אש"ף על מזבח הסכם אוסלו חילצה את הארגון מהמשבר העמוק שבו היה נתון בעקבות מלחמת המפרץ, אך חשפה אותו לביקורת נוקבת מבית ומחוץ בשנים שלאחר מכן.

רביעית, חתימת הסכם אוסלו הייתה כרוכה בהתחייבות מצד ערפאת לחדול מפעילות אלימה נגד ישראל ולמנוע כל פעילות כזאת מצד הפלסטינים שיהיו בשליטתו. בהתחשב בפער העצום בין ישראל ואש"ף במונחי עוצמה ומעמד מדיני, בהיעדר האפשרות להפעיל את שוט המאבק המזוין היה יישום ההסכם תלוי במידה מכרעת ברצונה הטוב של ישראל. לכך תרם גם היעדרו של גיבוי כל-ערבי ובינלאומי אפקטיבי שיגרום לישראל לעמוד בהתחייבויותיה המוסכמות ולהתקדם לקראת סיום משטר הכיבוש בשטחי הגדה

המערבית ורצועת עזה. כאשר מנגנוני הרשות הפלסטינית הפעילו בכל זאת כוח מזוין - למשל במהומות מנהרת הכותל (אוקטובר 1996), שהובילו להסכם חברון - הייתה תועלתו מוגבלת לעומת השפעתו השלילית על נכונות ישראל לויתורים נוספים. את חוסר האיזון בין ישראל לאש"ף בכל הנוגע ליישום הסכמי אוסלו חש אש"ף היטב לנוכח נטייתם של ממשל קלינטון וממשל בוש הבן לתמוך בישראל ולהימנע על פי רוב מהפעלת לחץ עליה, גם במקרים שנדרשה לעמוד בהתחייבויותיה כלפי הפלסטינים.

חמישית, למרות דרישתם המפורשת של הפלסטינים, הסכם אוסלו לא כלל התחייבות ישראלית להימנע מהקמת יישובים חדשים בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה. ממשלת רבין ביקשה למנוע ביקורת פנימית והפלסטינים נענו להפצרותיה בעניין זה והסתפקו בהתחייבות בעל-פה, מן הסתם משום שלא הביאו בחשבון אפשרות של חילופי ממשלה בישראל. בדיעבד התברר הדבר כטעות חמורה וגרר ביקורת פלסטינית קשה כלפי ערפאת; ההסכם אפשר לכאורה לישראל להמשיך במפעל ההתיישבות חרף ההתנגדות העקרונית של אש"ף ומחאות מנהיגיו ולמרות הביקורת הבינלאומית על המדיניות הישראלית. מדיניותה החד-צדדית של ישראל בתהליך אוסלו הגיעה לשיאה בימי ממשלת נתניהו הראשונה, שהתאמצה להימנע מיישום ההסכם (למעט פינוי חברון, שהיה למעשה חלק מהסכם הביניים שחתמה ממשלת רבין). המגמה הזאת מצד ישראל נמשכה גם בימי ממשלת ברק: זו ביקשה לכפות על ההנהגה הפלסטינית הסדר קבע בסיוע הממשל האמריקני, אך ערפאת סירב לקבלו.

השלכות היחסים הא-סימטריים בין הצדדים התבררו בכל חומרתם לאורך שנות התשעים כשממשלת ישראל הכתיבה לצד הפלסטיני את רצונה ואת תנאיה, ובהם מרחב השליטה של הרשות הפלסטינית, סמכויות הממשל שלה ולוחות הזמנים לקיום ההסכמים החתומים. חמאס והג'יהאד האסלאמי, מצידם, המשיכו במאבק המזוין (ג'יהאד, כהגדרתם) והציגו את דרכם כחלופה הראויה הבלעדית לאש"ף לנוכח היעדר ההתקדמות בתהליך אוסלו מאז הסכם הביניים של ספטמבר 1995. בנסיבות אלו בלטה נטייתו של ערפאת להימנע מדיכוי בכוח של חמאס והג'יהאד האסלאמי. הוא אף נתן בחשאי את הסכמתו לפעילות הטרור שניהלו נגד ישראל, אם משום שראה בכך דרך לקיים לחץ על ישראל לעמוד בהתחייבויותיה אם כדי לשמר את התמיכה הציבורית הרופפת בו. מכל מקום, יחסו הסובלני כלפי ארגוני האופוזיציה האסלאמיים הגביר את החשדנות והספקות בציבור הישראלי באשר לכוונות האמיתיות שעמדו מאחורי חתימתו על ההסכם עם ישראל.

בהסכם הביניים של 1995 מימשה ישראל במידה רבה את הגישה שעמדה ביסוד מדיניותה מאז 1967 באשר לעתיד השטחים, קרי, להשאיר בשליטתה טריטוריה גדולה ככל האפשר ואוכלוסייה פלסטינית מעטה ככל האפשר. מתוקף הסכמי קהיר וטאבה (1994 ו-1995) הוחל ממשל עצמי פלסטיני על הרוב המכריע של התושבים הפלסטינים. כך נפטרה ישראל לכאורה מהחובה לדאוג לאוכלוסייה זו אף שהוסיפה להחזיק בשליטה היקפית באוויר, בים ובמעברים הבינלאומיים בין הגדה המערבית לירדן ובין רצועת עזה למצרים.

בחירתו הישירה של אהוד ברק לראשות הממשלה במאי 1999 בישרה כביכול חזרה לתהליך אוסלו, שעקרון ההדרגתיות שלו הומר עתה בחתירה מהירה להסכם קבע. אולם במשא ומתן שניהלו הצדדים, בעיקר במהלך ועידת הפסגה בקמפ דייוויד ביולי 2000 בהשתתפות הנשיא קלינטון, נחשפו ביניהם

פערים בלתי ניתנים לגישור - בעיקר בסוגיות הר הבית/אל-חרם א-שריף וזכות השיבה של הפליטים הפלסטינים. ערפאת עמד על הדרישה להקים מדינה פלסטינית בגבולות 1967 וראה בה תנאי יסוד שהוכר בהחלטות האו"ם, דרש ריבונות בלעדית במתחם אל-חרם א-שריף ותבע שישראל תקבל על עצמה אחריות מלאה ובלעדית ליצירתה של בעיית הפליטים ב-1948 ותתנצל על כך רשמית. הוועידה נכשלה, ואף כי המשא ומתן נמשך, הוא הגביר את המתיחות הפנימית בזירה הפלסטינית ואת המתיחות בין הפלסטינים לישראל. בסוף ספטמבר זו התלקחה לפרץ של אלימות שניצת בעקבות ביקורו ההפגנתי של מנהיג הליכוד וראש האופוזיציה אריאל שרון בהר הבית. עד מהרה הסלימו האירועים לכדי תבערה כללית, שבדיעבד זכתה לשם אנתיפאדת אל-אקצא.

הנה כי כן, ישראל ואש"ף כשלו במימוש ההסכם שחתמו עליו בעוד מתנגדיו משני הצדדים עושים הכול כדי להכשילו. לצד פעולות הטרור של חמאס והג'יהאד האסלאמי התחדשה כעת האלימות גם מצד מנגנוני הביטחון הפלסטיני ופעילים בפתח, שאימצו את שיטת פעולות ההתאבדות של התנועות האסלאמיות. האירועים הללו שיקפו את עמדת ההנהגה הצעירה והמיליטנטית של פתח, בראשות מרואן ברגותי, שלמשא ומתן עם ישראל לא תהיה תוחלת אלא אם יתלווה אליו מאבק אליס; רק כך אפשר יהיה להשיג את התביעות הפלסטיניות שעיקרן סיום הכיבוש, הקמת מדינה פלסטינית בגבולות יוני 1967 ומציאת פתרון הולם לבעיית הפליטים. גישה זו ייצגה גזירה שווה בין מצבה של ישראל בזירה הפלסטינית ובין נסיגתה החד-צדדית מלבנון אך חודשים מועטים קודם לכן, תחת הלחץ הצבאי של חזבאללה; אולם ההקבלה הזאת הייתה מוטעית מן היסוד וכשלה בהבנת הזיקה הלאומית והדתית של ישראל לגדה המערבית.

האנתיפאדה כאסטרטגיה הרת אסון

האנתיפאדה השנייה הייתה אסון עבור אש"ף ופתח. האופי הטרוריסטי שקיבלה ההתקוממות הפלסטינית המחודשת, ובעיקר הפגיעה הקשה באזרחים בישראל שבתוך קווי 1967, איחדה את הציבור הישראלי סביב ההחלטה לדכא אותה בכוח גם אם הדבר כרוך בהרס תשתיות הרשות הפלסטינית ופגיעה בנורמות של זכויות אדם. יתר על כן, בעקבות פיגועי ההתאבדות בלב ערי ישראל, הפעילה המדינה את מלוא כוחה הצבאי נגד מנגנוני הטרור הפלסטיניים בגדה המערבית - ובמידה פחותה, גם ברצועת עזה - והתוצאה הייתה פגיעה קשה במוסדות הרשות הפלסטינית ובמעמדו של ערפאת.

בעקבות הטראומה של אירועי 9/11 בשנת 2001, ולנוכח התגברות הטרור הפלסטיני והניסיון הכושל של הרשות הפלסטינית להבריא לשטחים אמצעי לחימה שמקורם באיראן, גילה הממשל האמריקני של הנשיא בוש נטייה גוברת לתמוך במדיניות ממשלת ישראל בראשותו של שרון. מפת הדרכים שהתווה הנשיא בוש ב-2002 תבעה מישראל ומהפלסטינים לנקוט שורה של צעדים להחזרת יחסי הביטחון והאמון ביניהם בטרם יחודש המשא ומתן על הקמת מדינה פלסטינית לצד ישראל. ישראל נדרשה לפרק את היישובים ("המאחזים") שהוקמו באזור מאז התחייבה ממשלת ישראל ב-1996 להימנע מהקמת יישובים חדשים, ואש"ף נדרש לערוך רפורמות במוסדות הרשות הפלסטינית ובעיקר במנגנוני הביטחון שלו.

ואולם שני הצדדים כשלו ביישום מפת הדרכים, ובינתיים נדחה חידוש המשא ומתן. את מקומו תפסו צעדים חד-צדדיים של ישראל, ובמרכזם היציאה החד-צדדית מרצועת עזה ופינויה ממתיישיביה היהודים באוגוסט 2005, והקמת חומת ביטחון שרוב התוואי שלה עובר לאורך הקו הירוק.

מותו של ערפאת בנובמבר 2004 והבחירה במחמוד עבאס (אבו מאזן) ליורשו בינואר 2005 סימנו מפנה במדיניות הרשות הפלסטינית, ומכאן ואילך היא דבקה בעקביות בהתנגדות למאבק מזוין. אף שבהמשך הביע עבאס תמיכה בהתנגדות עממית בלתי אלימה, הוא נשאר מחויב לחלוטין לשיתוף פעולה ביטחוני עם ישראל ובד בבד התאמץ לגייס תמיכה בינלאומית - כספית, דיפלומטית ומוסרית - לתביעתו לסיים את הכיבוש ולהקים מדינה פלסטינית בשטחים הכבושים. עם התמורה הזאת נותר אתוס המאבק המזוין נחלתם של ארגוני האופוזיציה האסלאמיים, ולאור היעדר ההתקדמות באפיק המדיני מצא עצמו אש"ף בעמדת חולשה בולטת מול יריבתו חמאס.

יתר על כן, בשנות אנתפיאדת אל-אקצא חל שינוי יסודי במערך הכוחות הפנים-פלסטיני כתוצאה מההבדלים במדיניות התגובה של ישראל בגדה המערבית וברצועת עזה. במבצע חומת מגן ואחריו ריסקה ישראל את רשתות הטרור של פתח והארגונים האסלאמיים וגם את תשתיות הרשות הפלסטינית בגדה המערבית, אבל נמנעה ממהלך צבאי דומה נגד חמאס והג'יהאד האסלאמי ברצועה. השיקולים היו צבאיים בעיקרם - ישראל ביקשה להימנע מהמחיר הכבד בחיי אדם הכרוך בהפעלת כוחות יבשה בשטח בנוי בצפיפות. היא הסתפקה בתקיפות מקומיות וב"חיסול ממוקד", שכלל בין השאר את האב המייסד של חמאס, אחמד יאסין, ואת יורשו עבד אל-עזיז רנתיסי (שניהם חוסלו ב-2004). פעולות אלו הביאו את חמאס לבקש הפסקת אש. ההפעלה המוגבלת של כוח צבאי נגד ארגוני האופוזיציה האסלאמית בעזה, חלקה הנכבד של חמאס בהתקפות המתאבדים בתוך ישראל, והעובדה שזקפה לזכותה (במידה רבה של צדק) את היציאה החד-צדדית של ישראל מעזה - כל אלה נמנו עם הישגיה הבולטים של חמאס, עמדו לזכותה בבחירות לרשויות המקומיות בשטחים שהתקיימו ב-2005, והקנו לה גם את הניצחון המכריע בבחירות למועצה המחוקקת של הרשות הפלסטינית שהתקיימו בינואר 2006.

ניצחונה המפתיע של חמאס בבחירות קלע את הנהגתה למצוקה: היא לא יכלה להתנער מהישגה המדיני, ובו בזמן לא יכלה לעמוד בדרישות מצד ישראל להכיר בקיומה ובהסכמי אוסלו וכן לגנות את הטרור - דרישות שקיבלו תמיכה נרחבת מהקהילייה הבינלאומית. אמנם לקראת הבחירות ומיד לאחריהן פרסמו מנהיגי חמאס הצהרות מתונות שרמזו כי בתנאים מסוימים יהיו עשויים לקבל את הסכמי אוסלו; אולם עתה, משהיה עליהם להקים ממשלה, לא יכלו לקבלם ללא תנאי, ובוודאי לא להתנער ממחויבותם להתנגדות מזוינת לישראל או להצהיר על הכרתם בישראל. מן הצד שכנגד, הנהגת פתח התקשתה להשלים עם תבוסתה הפוליטית וסירבה בתוקף להצעות חמאס להקים ממשלה משותפת עימה. יש לזכור כי המורשת שהותיר ערפאת גרסה כי "אש"ף הוא המולדת הפלסטינית, הזהות והמדינה", ומשום כך הוא עומד מעל לכל ביקורת או ויכוח מפלגתי. מותר למתוח ביקורת על פתח, אבל ביקורת על אש"ף היא מעשה בלתי נסבל השווה בחומרתו לפרישה מן האסלאם (רידא, שדינה באסלאם הוא מוות). גישה זו הייתה עתידה להכשיל בשנים הבאות את המאמצים שעשו פתח (ולמעשה, הרשות הפלסטינית) וחמאס לכוון ביניהן אחדות שלטונית.

המתח בין שתי התנועות החריף על רקע המחלוקת על השליטה במנגנוני הביטחון של הרשות הפלסטינית. עבאס סירב להעבירה לידי ממשלת חמאס, והדבר אילץ את חמאס להקים משטרה משלה. בעוד פתח, בתמיכה ישראלית ואמריקנית חשאית, מתכנן הפיכה צבאית נגד ממשלת חמאס, היחסים בין נאמני הרשות הפלסטינית ופתח ברצועה ובין חמאס הלכו והידרדרו למעשי אלימות יומיומיים. אמנם לחץ מצד האסירים הפוליטיים של שתי התנועות בישראל, וגם מאמצי תיווך סעודיים, תרמו באפריל 2007 להקמת ממשלה מאוחדת, אך ההפוגה הזאת נמשכה זמן קצר בלבד. כעבור חודשיים הגיע המאבק הפנימי לשיאו כשחמאס השתלטה בכוח על מוקדי השליטה של פתח ברצועה ותפסה את השלטון בה. בשנים שחלפו מאז הלך והעמיק הקרע בין הרשות הפלסטינית ופתח ובין חמאס, וכל הניסיונות לכונן ממשלת אחדות לאומית פלסטינית כשלו. התוצאה הייתה התגבשותן של שתי מערכות ממשל נפרדות, בגדה המערבית ובעזה, והיווצרותן של שתי ישויות פוליטיות נפרדות שמוסיפות לנהל ביניהן תחרות על משאבים חומריים ופוליטיים.

המרחק בין שתי הישויות הפלסטיניות משתקף בין היתר בפער שבין השקט היחסי השורר בגדה המערבית, שאחד מגורמיו הוא התיאום הביטחוני שהרשות הפלסטינית מקיימת עם ישראל, ובין מצב המלחמה המתמשך בין ישראל לחמאס והמצור שישראל משיתה על רצועת עזה. כל אלה מעמיקים את הפער הפוליטי, החברתי והכלכלי בין הרשות הפלסטינית ואוכלוסיית הגדה המערבית מכאן, ובין האופוזיציה האסלאמית והאוכלוסייה ברצועה מכאן. בד בבד ניכר סחף עמוק במעמדו ובמעורבותו של אש"ף בקרב הפלסטינים שמחוץ לגבולות ישראל/פלסטין ההיסטורית; שיעור גדל והולך מקרבם רואה באש"ף גוף בעל מעמד ייצוגי בינלאומי שהרלוונטיות שלו מוגבלת בעיקר לפלסטינים בשטחים הנתונים לשליטתו.

כישלון החתירה להכרה בינלאומית

בעקבות השתלטות חמאס על רצועת עזה ביוני 2007 והרצון לחזק את מעמדו של מחמוד עבאס יזם הממשל האמריקני, שנה לפני סיום כהונתו השנייה של בוש הבן, ועידת שלום. הוועידה התכנסה בנובמבר 2007 באנאפוליס, בהשתתפות משלחות מעשרות מדינות, ולאחריה פתחו ישראל ואש"ף במשא ומתן אינטנסיבי ליישוב הסכסוך, לראשונה מאז כישלון פסגת קמפ דייוויד והמשא ומתן בטאבה בתחילת 2001. אולם חרף הנכונות של ראש הממשלה דאז אהוד אולמרט להרחיק לכת בהצעותיו מעבר לכל מנהיג ישראלי שקדם לו ולהתגמש בסוגיות הליבה (ירושלים והר הבית, היקף הנסיגה הישראלית בגדה המערבית, הפליטים הפלסטיניים), ואף שהושגה התקדמות בתחומים אחדים, גם הסבב הזה הסתיים בלא הסכם. המשא ומתן נקטע עם התפטרותו של אולמרט בספטמבר 2008 לאחר שהמשטרה המליצה על העמדתו לדין.

כאשר נבחר ברק אובמה לנשיאות ארצות הברית הוא פעל לחידוש המשא ומתן הישראלי-פלסטיני ותבע מישראל להקפיא במהלכו לחלוטין את הבנייה בגדה המערבית ובמזרח ירושלים. הלחץ האמריקני על ממשלת ישראל בסוגיה זו והשתתפות מפלגת העבודה בקואליציה עמדו ביסוד "הצהרת בר-אילן" של ראש הממשלה נתניהו: בהצהרה זו קיבל נתניהו לראשונה את הדרישה להקמת מדינה פלסטינית, בתנאי שתהא מפורזת מנשק ונטולת שליטה במרחב האווירי שלה. הוא העלה גם שורה של תנאים שהיה ברור

שהפלסטינים לא יסכימו לקבל: השארת ירושלים המאוחדת בידי ישראל, דרישה להכרה פלסטינית בישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, וקביעה שבעיית הפליטים הפלסטיניים תיפתר מחוץ לגבולות מדינת ישראל. בהמשך החליטה הממשלה להקפיד את הבנייה ביישובים הקיימים למשך עשרה חודשים (מנובמבר 2009 ועד ספטמבר 2010), למעט בנייה לפי "צורכי הגידול הטבעי" ובנייה במזרח ירושלים, במטרה להיענות - ולו חלקית - לדרישת הנשיא אובמה ולהפגין את כנות כוונותיה של ישראל להשיג הסכם שלום עם הפלסטינים.

הצהרת בר-אילן הייתה חסרת ערך מעשי. לא זו בלבד שנסוגה מעמדות ישראליות קודמות במשא ומתן עם הפלסטינים, היא אף הוסיפה תנאים שמנהיגים ישראלים לא דרשו קודם לכן. העמדה הישראלית הוצגה כאילו היא נעדרת כל תנאים מוקדמים, אך בפועל התיאור הזה סתר את תוכנה ומנע את האפשרות לנהל משא ומתן בתום לב. אכן, נתניהו לא היה יכול להימנע מהמשך הבנייה במזרח ירושלים בשל היותה חלק מהשטח הריבוני של מדינת ישראל, בעוד מחמוד עבאס - בעקבות אובמה - דבק בתביעה להקפאה מוחלטת של בנייה בהתנחלויות ובמזרח ירושלים והציב זאת כתנאי לחידוש המשא ומתן עם ישראל. העמדה שאימץ נתניהו בסוגיה הפלסטינית, וגישתו העומתית כלפי הנשיא אובמה בסיוע תומכי ישראל בקונגרס, גרמו למתח רב בין שני המנהיגים. המתח הזה נמשך לאורך כל תקופת כהונתו של אובמה, ובלט במיוחד במאמציו של נתניהו להעניק לסוגיית הגרעין האיראני חשיבות עליונה על חשבון הסוגיה הפלסטינית. עמידתם העיקשת של הצדדים בנושא הבנייה במזרח ירושלים ובגושי ההתיישבות היהודית בגדה המערבית, ואוזלת היד שהפגין אובמה כלפי ישראל, הביאו את המשא ומתן למבוי סתום. עם תחילת כהונתו השנייה של אובמה נעשה מאמץ אחרון לחדש אותו בראשותו של מזכיר המדינה האמריקני קרי, אולם הניסיון הסתיים בכישלון ולמעשה קיבע את הקיפאון הדיפלומטי בין ישראל והפלסטינים לשנים הבאות.

כישלון המשא ומתן בין ממשלות ברק ואולמרט לאש"ף הביא את הימין הישראלי בראשותו של נתניהו לאמץ גישה הגורסת שהפלסטינים כלל אינם רוצים ביישוב הסכסוך על יסוד חלוקת הארץ לשתי מדינות משום שהם דבקים בסירובם להכיר בעצם קיומה של מדינת ישראל ותובעים ריבונות על הארץ כולה. זאת למרות שבפועל, הפלסטינים לא חרגו מעמדתם הקבועה באשר לגבולות '67. בד בבד, דבקותו של הנשיא הפלסטיני עבאס בהתנגדות לאלימות ובתיאום ביטחוני קפדני עם ישראל תרמו לתחושת ביטחון גוברת בקרב אזרחי ישראל. מתוך כך פחת העניין הציבורי במצב הפלסטינים בגדה המערבית, וממילא נדחקה גם סוגיית יישובו של הסכסוך לשולי השיח הציבורי. הדבר השתקף בבירור בארבע מערכות הבחירות האחרונות (2013, 2015, 2019 א ו-2019 ב). נוסף על כך, התגברות ירי הרקטות מרצועת עזה לעבר ישראל ומתקפות חוזרות של ישראל נגד חמאס (2008, 2012, 2014) העמיקו את חוסר העניין בחידוש הדיאלוג המדיני עם הנהגת הרשות הפלסטינית.

הקיפאון המדיני שנמשך מאז שובו של נתניהו לראשות הממשלה ב-2009 העמיק עם פרוץ ההתקוממויות העממיות בארצות השכנות; הסוגיה הפלסטינית נדחקה לשולי סדר היום הציבורי שלהן. באותה עת נעשו ברשות הפלסטינית רפורמות מוסדיות, בראש וראשונה בסקטור הביטחוני ובניהול הפיננסי, על יסוד מפת הדרכים של הנשיא בוש. בנסיבות אלו התגבשו בקרב הנהגת הרשות הפלסטינית שתי גישות המשלימות זו את זו. הנשיא עבאס ביקש לקדם הכרה בינלאומית במדינת פלסטין בגבולות 1967,

במטרה להביא לכך שמשא ומתן עתידי עם ישראל יתקיים על בסיס שוויוני, בין מדינות. בד בבד, בתקופת כהונתו של סלאם פיאד כשר האוצר וראש ממשלת הרשות (2007-2013) נעשה מאמץ לקדם את רמת המשילות של הרשות הפלסטינית בכל התחומים, ובראש וראשונה בתחומי הכלכלה, השירותים החברתיים ואכיפת החוק. מטרתו המוצהרת של פיאד הייתה להביא ל"סיום הכיבוש וכינון המדינה" תוך בנייתה "מלמטה". התוכנית הזאת השתלבה במאמציו של עבאס לפעול להכרה במדינת פלסטין "מלמעלה", בזירה הבינלאומית, ולקבל את הכרתם של האו"ם, סוכנויות הבינלאומיות ובית הדין הפלילי הבינלאומי - מאמץ שעורר חששות והתנגדות בישראל ובארצות הברית, משום שהשליך על הגדרת הכיבוש הישראלי כפשע מלחמה ועל העמדתם לדין של ישראלים שהיה להם חלק בפעולות צבאיות בשטחים.

מאמצי הרשות הפלסטינית לזכות במעמד של מדינה ב-2011 כשלו בשל התנגדותה של ארצות הברית להחלטה בעניין זה במועצת הביטחון. בנובמבר 2012 נאלצה הרשות הפלסטינית להסתפק בהחלטה של האו"ם להכיר בפלסטין כ"מדינה משקיפה שאינה חברה" (non-member observer state). מנקודה זו ואילך לא חל שינוי במעמד הרשות הפלסטינית, וסילוקו של פיאד ב-2013 הביא לנסיגה בתחום המשילות ושלטון המוסדות, ביצור מעמדו הסמכותני של עבאס ושובה של השחיתות בכל רמות הפקידות הממשלתית.

לפיכך, ניתן לכאורה לפרש את התפתחות היחסים בין ישראל לפלסטינים מאז חתימת הסכם אוסלו כהצלחה אסטרטגית של ישראל להעמיד את אש"ף/פתח ואת מוסדות הרשות הפלסטינית תחת השפעתה, ואפילו תחת שליטתה הישירה, ולהקפיא את התפתחותם לקראת מדינה. זאת חרף מחיר הדמים שתבעה אנתיפאדת אל-אקצא, ובניגוד לטענה שרווחה אז בישראל כאילו הסכם אוסלו נועד לשמש סוס טרויאני שיאפשר לפלסטינים להילחם בישראל מבפנים. אמנם המרכז הפוליטי והמוסדי של אש"ף עבר לתוך שטחי המולדת הפלסטינית בעקבות ההסכמים, ולכאורה הדבר אפשר לארגון לנהל מבית את מאבקו בישראל ולגבות ממנה מחיר כבד. אולם האנתיפאדה חוללה אנרכיה חברתית ומוסדית בשטחים הפלסטיניים; יתר על כן, בגדה המערבית השיגה ישראל הכרעה צבאית, הקימה חומת הפרדה ויצרה בשטחי הגדה מובלעות פלסטיניות נעדרות רצף טריטוריאלי.

בשנים האחרונות השיגה ישראל, בתמיכת ארצות הברית, שליטה ביטחונית יעילה למדי בגדה המערבית. לכך סייע במידה ניכרת שיתוף פעולה ביטחוני מצד הרשות הפלסטינית. באשר לרצועת עזה, חרף המצור היבשתי והימי שישראל הטילה על האזור מאז 2007, הימנעותה מפעולה צבאית מקיפה נגד ארגוני האופוזיציה האסלאמיים אפשרה להם לבנות, בעזרת איראן ובאמצעות רשת מנהרות מהרצועה לסיני, יכולות צבאיות סדירות למחצה ולהתחמש ברקטות בעלות טווח גדל והולך, עד כדי איום על מרכז הארץ.

תמונת מצב עכשווית

בשל הקיפאון שבו שרוי התהליך המדיני הישראלי-פלסטיני מאז שנת 2000 נואשה החברה הפלסטינית מהתקווה למימוש החזון של מדינה פלסטינית עצמאית לצד ישראל. תחת זאת גוברת בה התמיכה ברעיון המדינה האחת שבה הפלסטינים יהיו אזרחים שווים זכויות. גם בצד הישראלי גוברת ההכרה בחוסר הסיכוי ליישב את הסכסוך על יסוד "שתי מדינות לשני עמים"; לכך תרמו משקעי האיבה שהותירה האנתיפאדה השנייה בקרב אזרחי ישראל (2000-2005), התרסקות כוחו הפוליטי של השמאל והתבססותו של שלטון הימין, אי-יכולתו של אש"ף לייצג את רצועת עזה מאז 2007, ואדישות גוברת בזירה הבינלאומית לעניין הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

למרות ירידת קרנו של אש"ף נוכח הקיפאון המתמשך במו"מ הישראלי-פלסטיני, דומה כי הסכסוך בין אש"ף/פתח ובין חמאס הוא האיום החמור ביותר על המשך קיומו של אש"ף כמסגרת לאומית פלסטינית. עומקו של הסכסוך הומחש פעם אחר פעם כאשר נכשלו המאמצים, הערביים והפלסטיניים, להביא לפיוס בין הצדדים ולהקים ממשלה לאומית מאוחדת שתחזיר לרצועה את סמכות הרשות הפלסטינית. לאור הפיצול הפוליטי בין הגדה ורצועת עזה - שבגינינו לא התקיימו בחירות לראשות הרשות הפלסטינית (מאז 2005) ולמועצה המחוקקת (מאז 2006) - ספק אם לעבאס יש סמכות מוסרית ולגיטימציה פוליטית לפעול בשם העם הפלסטיני במאמץ להשיג הסכם עם ישראל. שהרי מנקודת מבט פלסטינית הסדר כזה צריך להיות הסדר של קבע שיפתור את כל הנושאים השנויים במחלוקת, ולא הסדר חלקי כפי שיש המטיפים לו בישראל. כל זאת, כמובן, בהנחה שלמדינת ישראל יש בכלל עניין בהסכם כזה ובהנחה שיש לו תוחלת; נדמה כי בעידן נתניהו ההנחות האלה שגויות.

כך, בהיעדר כל הישג של ממש שיקדם את סיום הכיבוש הישראלי ואת הקמתה של מדינה פלסטינית, הולכת מנהיגות אש"ף ומאבדת מיוקרתה ומהרלוונטיות שלה בעיני הציבור הפלסטיני. השיח הפלסטיני בשנים האחרונות עוסק בשאלה כיצד אפשר לשקם את התנועה הלאומית הפלסטינית מחוץ לפרדיגמה של שתי מדינות. מתוך הבנה שהפרדה כזאת לא צפויה בעתיד הקרוב, יש הקוראים להתמקד בינתיים במאבק על זכויות אדם, שוויון והכרה בינלאומית במדינה הפלסטינית ולהצטרף לארגונים ולאמנות בינלאומיות. את הקו הזה מוביל הנשיא הפלסטיני עבאס בעשור האחרון. למעשה, הפנייה לקהילייה הבינלאומית נותרה הזירה היחידה שבה יוכל להשיג הכרה ואולי גם מידה של בקרה בינלאומית על מדיניות ישראל בגדה המערבית וברצועת עזה. במישור העממי גישה זו משתקפת בתנועת BDS, המקדמת חרמות על ישראל.

היחלשותו של אש"ף בשנים האחרונות עד כדי התפוררות מתבררת אפוא כתהליך היסטורי מתמשך מאז שנות השיא של התנועה הלאומית הפלסטינית ערב פרוץ מלחמת לבנון ב-1982. התהליך נבע מהתערבותו הבלתי נמנעת של אש"ף בסכסוכים פנים-ערביים ובין-ערביים ומירידה הדרגתית בתמיכת המדינות הערביות, עד כדי נכונות לתמוך בתביעת ישראל לגרש את המפקדות והכוחות הצבאיים של אש"ף מביירות ב-1982. תהליכים אזוריים ובינלאומיים שראשיתם בשלהי שנות השבעים - ובהם הסכם השלום בין ישראל למצרים, מלחמת איראן-עיראק וסיום המלחמה הקרה - דחקו בהדרגה את הסוגיה הפלסטינית מראש סדר היום הערבי הקיבוצי. הרשות הפלסטינית אמנם זוכה עדיין לתמיכה חומרית ומדינית מצד האיחוד האירופי ולהכרת הקהילייה הבינלאומית, אך ניכרת ירידה בעיסוק הבינלאומי בסוגיית תהליך השלום הישראלי-פלסטיני, וזו פוגעת בעיקר במעמד אש"ף/פתח ומנהיגיו.

התרחקותן של האליטות השליטות בעולם הערבי מהסוגיה הפלסטינית ניכרה בבירור לאחר ההתקוממויות העממיות במדינות הערביות, שהביאו בין השאר להתפוררותן של הקולקטיב הערבי. אירועי ה"אביב הערבי" דחקו את העניין הפלסטיני לתחתית סדר היום הפוליטי הן במישור המדינתי והן במישור הכל-ערבי וצמצמו עד מאוד את תמיכתן החומרית והמדינית של מדינות ערב באש"ף וברשות הפלסטינית. בה בעת, מדינות מפתח ערביות גילו הסכמה למעשה עם מאמציה של ישראל לדכא בכוח את התקפות חמאס והג'יהאד האסלאמי מתוך רצועת עזה. התוצאה המצרפית של כל אלה הייתה, כהגדרתו הקולעת של עזמי בשארה, ש"בעיית פלסטין הפכה לבעייתם של הפלסטינים".

אם כן, אין ספק שהתנועה הלאומית הפלסטינית בהנהגת אש"ף מצויה במשבר עמוק, אולי חסר תקנה. ביחסי הגומלין שבין כל ציבור פוליטי למוסדותיו הקהילתיים, כלל היסוד הוא שכאשר המוסדות אינם מספקים את המטרה שלשמה הוקמו הם מאבדים ממעמדם, והטעם לעצם קיומם נפגע. במקרה של אש"ף חברו כמה גורמים כאלה - המשך הכיבוש הישראלי; המשך מדיניות הסיפוח בפועל; קיפאון מדיני המלווה בתמיכה אמריקנית גורפת בישראל, במיוחד מתחילת כהונתו של דונלד טראמפ; והפסקה כמעט מוחלטת של הסיוע הכספי האמריקני לפליטים הפלסטינים ולרשות הפלסטינית. כל אלה הביאו לאובדן אמון של הציבור הפלסטיני במשא ומתן וביכולת להגיע להסדר, ואלה מזוהים עם מנהיגות אש"ף והרשות הפלסטינית. לפיכך התוצאה היא אובדן אמון במוסדות הפלסטיניים, שכשלו לא רק בהשגתם של יעדים מדיניים אלא גם בתפקודם כממשלה הנדרשת לספק שירותים לציבור אזרחי ולנהל את חיי האוכלוסייה הנתונה למרותה.

אף שהטענות על תפקוד ירוד ושחיתות של מוסדות הרשות הפלסטינית קיימות כמעט מאז כינונה, התסכול המצטבר מההיבט הלאומי ומההיבט החברתי-כלכלי מעניק להן משנה תוקף בשנים האחרונות. הרשות הפלסטינית נתפסת כיום כקופה ציבורית המחלקת כספים לעשרות אלפי מועסקיה ותו לא. כאשר סלאם פימד עמד בראש ממשלת הרשות הוא השקיע מאמצים לבנות תשתית מוסדית ומנהל תקין למדינה הפלסטינית שבדרך וביקש לתקן ולבער את חוסר הסדר והשחיתות שאפיינו את מנגנוני הרשות הפלסטינית; אולם מאמציו ירדו לטמיון עם סילוקו מתפקידו, ומאז חלה בתחומים אלו נסיגה ניכרת. המועצה המחוקקת אינה מתפקדת, ביקורת ציבורית מושתקת באיבה, גובר ריכוז הסמכויות בידי נשיא הרשות הפלסטינית וחלק ניכר מהמשאבים החומריים מחולק בין קבוצות מקורבים. לא ייפלא אפוא כי נוצר נתק בין הרשות לאוכלוסייה הנתונה לשליטתה.

על כך יש להוסיף כי אף שמאז שלהי שנות השישים היה פתח הגורם המרכזי בתנועה הלאומית הפלסטינית, נחלשה מאוד יכולתו הארגונית והרעיונית כתנועה עממית והוא מתקשה לגייס פעילים. לדימויו כתנועה המצויה בשקיעה מתמשכת תרמה גם היריבות בין המנהיגות הוותיקה של הארגון ובין מנהיגי דור הביניים של מחוללי האנתיפאדה הראשונה, כמו מרואן ברגותי, חוסיין אל-שייח', מוחמד דחלאן וג'בריל רג'וב, שעם חתימתו של הסכם אוסלו נמנעה מהם האפשרות להשתלב בהנהגת התנועה.

חילופי משמרות?

בעוד פתח, אש"ף והרשות הפלסטינית מצויים במשבר עמוק, ארגוני האופוזיציה האסלאמיים מצטיירים כמי שמצליחים לעמוד בלי מורא בפני העוצמה הצבאית הישראלית, להמשיך בהתנגדות אלימה לישראל ולתבוע לעצמם את כתר המנהיגות הלאומית בנושאי הלפיד של אתוס המאבק הלאומי הפלסטיני. ההצלחה הזאת נזקפת לזכותם חרף העוני המחפיר והתנאים התת-אנושיים שבהם חיה מרבית האוכלוסייה ברצועת עזה. אלה מיוחסים אמנם למדיניות המצור של ישראל על הרצועה, אך הם נגרמו במידה רבה בעטייה של הלוחמנות הבלתי מתפשרת של חמאס וקבוצות אסלאמיות אחרות.

הארגונים האלה זוכים לתמיכתן של איראן (מאז תחילת שנות התשעים) וטורקיה (בעשור האחרון), הלא-ערביות. תמיכתן סייעה רבות לחמאס לצבור כוח צבאי והשפעה פוליטית בקרב הציבור הפלסטיני. ואכן, חמאס שמרה על מעמדה הריבוני ברצועת עזה, למרות ואולי בגלל העימותים הצבאיים עם ישראל. לעומת חמאס מתבלטות הירידה ביוקרתו של אש"ף והתפוררותו של פתח. ואולם התמיכה של מעצמות אזוריות לא-ערביות אלו, המסוכסכות עם שכנותיהן הערביות, לא זו בלבד שהיא מעוררת בקרב המדינות הערביות ניכור ועוינות כלפי הארגונים האסלאמיים; היא גם גורמת לקרבה חסרת תקדים בין מדינות המפרץ ומצרים לישראל.

כך או אחרת, השאלה היא אם חילופי משמרות בין פתח לחמאס הם אפשרות ריאלית בנתונים הגאופוליטיים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני.

חמאס והג'יהאד האיסלאמי היכו שורש בפלסטין כתנועות התנגדות אסלאמיות בשנות השפל והמשבר שידע אש"ף לאחר שגורש מלבנון, וסייע להם גם גל האסלאם הרדיקלי ששטף את העולם המוסלמי מאז ראשית שנות השבעים. תנועת חמאס, שהגדירה עצמה במפורש כחלופה למסגרת הלאומית החילונית של אש"ף, הוסיפה למרכיבי האתוס הלאומי הפלסטיני תוכן דתי. היא הכריזה למשל כי הדרך היחידה לשחרור פלסטין היא מלחמת קודש (ג'יהאד) והגדירה את הטריטוריה הלאומית הפלסטינית כאדמת הקדש מוסלמי. אך מבחינת המטרות והאמצעים, האמנה הלאומית הפלסטינית של אש"ף (1968) והאמנה האסלאמית של חמאס חופפות למדי.

האופוזיציה האסלאמית בהנהגת חמאס, שקמה עם פרוץ האנתיפאדה הראשונה, אמנם זכתה לתמיכה ציבורית גוברת - ברצועת עזה יותר מאשר בגדה המערבית - אך משקלה הפוליטי היה עדיין משני יחסית לזה של פתח. עם זאת, עצם האתגר שהציבה חמאס בפני הנהגת אש"ף/פתח כשהקימה מולה חלופה רעיונית ופוליטית סייע באילוצו של ערפאת להשיג הסכם עם ישראל. ואמנם, הסכם אוסלו, כינון הרשות הפלסטינית ונוכחות מנגנוני הביטחון שלה בשטחים שהועברו לשליטתה הפיחו חיים בשורות אש"ף/פתח והובילו לתיאום (מוגבל אמנם) בין הרשות הפלסטינית לגופי הביטחון הישראליים. התפתחויות אלו הגבילו את חופש הפעולה של חמאס ואת יכולתה להתפתח בשנות תהליך אוסלו לכלל תנועה לאומית חלופית, אך לא מנעו ממנה להסלים את פעולות הטרור, בין השאר במתכונת של פיגועי התאבדות בישראל. יוקרתה של חמאס צמחה ככל שגבר התסכול ברחוב הפלסטיני לנוכח הקיפאון שאליה נקלע תהליך אוסלו לאחר הסכם הביניים של 1995. בד בבד צנחו מעמדו ויוקרתו של אש"ף/פתח, הן כרשות שלטונית הן משום שכשלו בהגשמת היעד של סיום הכיבוש הישראלי והקמת מדינה פלסטינית.

בשנות אנתיפאדת אל-אקצא (2000-2004) חמאס היא שהובילה את פעולות ההתאבדות נגד ישראל ואף גררה אחריה את פתח, שחשש מפני דחיקתו לשוליים אם לא ישתלב גם הוא בפעולות כאלה. ניצחונה הסוחף של חמאס בבחירות למועצה המחוקקת הפלסטינית בינואר 2006 שיקף את מעמדה הדומיננטי בציבור הפלסטיני לאחר אנתיפאדת אל-אקצא אך גם יצר קיטוב בלתי ניתן לגישור בינה ובין הרשות הפלסטינית ופתח, ששיאו בעימות המזוין בין חמאס לפתח והשתלטותה של חמאס על רצועת עזה בכוח ביוני 2007.

המצור היבשתי והימי שישראל מקיימת על רצועת עזה מאז 2006 לא מנע את התחזקותם הצבאית של חמאס, הגייהאד האסלאמי וקבוצות לוחמות אחרות, ועל כך מעידה יכולת העמידה שלהם בפני מכות צבאיות ישראליות חוזרות ונשנות. כיום יכולים גופים אלו לפגוע בריכוזי אוכלוסייה בישראל - למשל בגוש דן או בנמל התעופה בן-גוריון - באמצעות ירי רקטות. ממשלות ישראל, מצידן, נרתעות ממהלך של הכרעה צבאית ברצועת עזה. מאזן הכוחות הזה מבטיח שהמצב הקיים יוותר על כנו בטווח הנראה לעין - איום הדדי, חילופי מהלומות ותקופות רגיעה לסירוגין. המצור והפעילות הצבאית הישראלית החריפו את המצוקה הכלכלית של תושבי הרצועה ושל ממשלת חמאס, ומכיוון שכך, הדרך היחידה שנתרה לחמאס לעורר תשומת לב ערבית ובינלאומית ולקבל סיוע כלכלי היא ירי רקטות והפגזות של יישובים וערים בישראל. הירי הזה אילץ את ישראל ליזום מדי פעם התקפות רחבות היקף (בשנים 2006, 2009, 2012, 2014 ו-2019). אחריהן באו תקופות של רגיעה יחסית. אך ישראל אינה מנסה להשיג הכרעה צבאית, וממילא גם אינה מצליחה בכך. חיסול החמאס אינו אפשרות מעשית מבחינתה של ישראל, שכן הדבר כרוך במחיר דמים גבוה מדי לכוחותיה, בהרג נרחב של אוכלוסייה אזרחית פלסטינית ובחורבן של הערים ומחנות הפליטים על כל ההשלכות הבינלאומיות הכרוכות בכך. אך גם אם תצליח ישראל לחסל את חמאס אין לה עניין לשוב ולשלוט ברצועה, ואילו יציאה ממנה תותיר שם חלל שלטוני שעלול להפוך למוקד חדש של אלימות וטרור.

הימנעותה העקבית של ישראל מפעולה צבאית מקיפה לחיסול היכולות הצבאיות של תנועת חמאס ברצועת עזה - לעומת התפקיד המכריע שישראל ממלאת, בתיאום ביטחוני עם הרשות הפלסטינית, בבלימת פעילות חמאס בגדה המערבית - משמרת את הפער בין שליטתה של חמאס ברצועת עזה לעומת פעילותה המוגבלת בגדה המערבית. הפעילות היומיומית של גופי הביטחון הישראליים והפלסטיניים בגדה המערבית נגד חמאס, גם בשטחי A הנתונים למרות מלאה של הרשות הפלסטינית, והמצור הימי והיבשתי שישראל משיתה על רצועת עזה מאפשרים לישראל "להכיל" אסטרטגית את תנועת חמאס, אך מבטיחים גם שהיא תמשיך להוות איום ואתגר לישראל ולאש"ף/פתח. המשך הסכסוך בין אש"ף/פתח והרשות הפלסטינית ובין חמאס משרת היטב את ממשלת הימין בישראל, החותרת לפיצול ולהחלשה של החזית הפלסטינית ומבקשת להימנע מכל ניסיון להסדר מדיני שידרוש ויתורים טריטוריאליים בגדה המערבית.

בנסיבות הקיימות ספק אם בלי הגיבוי של צה"ל יכול אש"ף/פתח לבדו למנוע את השתלטות חמאס על הפלסטינים בגדה המערבית ואת דחיקתו בעתיד כלשהו מעמדת ההנהגה של התנועה הלאומית הפלסטינית. אם כן, חמאס, השולטת ברצועת עזה וחולשת על קרוב למחצית האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים, הפכה בעשור האחרון לאיום הצבאי העיקרי על ישראל בזירה הפלסטינית. היא

שרדה שלושה סבבי לחימה מסיביים ואינספור תקיפות מצד ישראל, ובהן חיסולים ממוקדים של מנהיגיו. רק בודדים מאבותיה המייסדים עודם בחיים. נראה שאוכלוסיית הרצועה לא תוכל להדיח את ממשלת חמאס, ולסבבי הלחימה הנשנים יש מחיר כבד.

במצב הנוכחי של חוסר הכרעה ביריבות בין אש"ף/פתח לחמאס ובין האחרונה לישראל, יידרש לפחות אחד משלושת התנאים הבאים כדי לחולל שינוי מהותי במשולש היחסים בין ישראל, הרשות הפלסטינית וחמאס:

הסרת המצור הישראלי מעל רצועת עזה ופיתוח מקורות תעסוקה ותשתיות מודרניות של תחבורה ושירותים, בהסכמת חמאס ומבלי לסכן את שיתוף הפעולה הביטחוני בין ישראל והרשות הפלסטינית;
פיוס אמת בין חמאס לאש"ף/פתח על יסוד קבלת הסכמי אוסלו והפסקת ההתקפות מרצועת עזה על ישראל;
השגת הסדר, גם אם חלקי ולא קבוע, בין ישראל לאש"ף, שבתנאים הקיימים יחול רק על הגדה המערבית.

תנועות שחרור לאומיות רבות בהיסטוריה המודרנית, ובהן התנועה הציונית, חוו משברים ותקופות שפל, השתקמו ושבנו לפעול, ובסופו של דבר אף זכו לממש את מטרותיהן. על פי רוב היה הדבר כרוך בחילופי מנהיגות, בהגדרה מחדש של היעדים הלאומיים, בעיצוב מחדש של בריתות ובגיוס תמיכה מצד מדינות, ציבורים וגופים בינלאומיים. הופעתה של תנועת חמאס בשיא השפל במעמדו של אש"ף/פתח ייצגה סוג זה של התחדשות רעיונית, חברתית ומנהיגותית בתנועה הלאומית הפלסטינית; אך התפתחותה לכלל חלופה ריאלית נבלמה, במידה רבה בסיועה הפעיל של ישראל.

תאורטית, תחת הנהגה אחרת ובמציאות גאופוליטית שונה, חמאס עשויה לתפוס את מקומו של אש"ף/פתח ולהפוך לגוף הלאומי הדומיננטי. בהיותה תנועה פוליטית הנושאת באחריות לאוכלוסייה שחיה בתנאים קשים ביותר וסופגת עוד ועוד אבדות בנפש וברכוש, אפשר היה לצפות שלמרות הנוקשות הרעיונית הדתית-לאומית שלה היא תהיה נכונה לדו-קיום עם ישראל, גם בלא הסכמה פורמלית, כדי ליצור תנאים שיאפשרו לשפר את חיי התושבים ברצועה. אולם לשם כך נדרשים תנאים חיוניים שלא צפוי שיתגשמו בעתיד הקרוב: שינוי במדיניות המצור הישראלית, הכרה ישראלית בעובדת שלטונה של חמאס ברצועה, ונכונות של חמאס לשנות את אופייה מתנועת התנגדות לממשלה אחראית בעלת יעדים פרגמטיים.

השאלה מי יירש את מקומו של מחמוד עבאס ומה יהיו השלכות המאבק על ירושתו על אש"ף/פתח ועל הרשות הפלסטינית היא סוגיה בפני עצמה. מכל מקום, נראה שהזרם המרכזי באש"ף יהיה חייב לעבור שינוי דורי ותפיסתי בכל הקשור לתפקידו הלאומי כדי לא להיעלם או להיטמע בזרם האסלאמי. בתנאים של המשך שליטה ישראלית הדוקה בגדה המערבית, דומה שהסיכוי לחידוש פניה של תנועת פתח מבפנים מותנה בקידום הסדר ישראלי-פלסטיני, והסדר כזה אינו נראה באופק.

אברהם סלע הוא פרופסור אמריטוס מהמחלקה ליחסים בינלאומיים של האוניברסיטה העברית
בירושלים ועמית מחקר במכון טרומן. כתב ופרסם ספרים ומאמרים רבים על הסכסוך הישראלי-ערבי
בפרספקטיבה מקומית ואזורית.
